

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94:[904-049.34(477.51),,1945/1965""
DOI: 10.15587/2313-8416.2017.91030

ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1945–1965 РР.: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЗМІН

© М. М. Ігнатенко

Досліджено загальний стан розвитку пам'яток історії та культури у 1945–1965 рр. в регіоні. Встановлено, що створення цілісної системи державних органів у галузі охорони відповідних пам'яток сприяли вивченню історико-культурної спадщини. Визначено, що якісно новий етап в пам'яткоохоронній справі було розпочато у 1965 р. (створення Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури)

Ключові слова: історико-культурна спадщина, аматори-краєзнавці, архітектурні пам'ятки, музеї, реставрація

1. Вступ

Загальне патріотичне піднесення у роки радянсько-німецької війни позначилось на зростанні інтересу широких верств громадськості до вітчизняної історії та історико-культурної спадщини, яка зазнала значних втрат. На Чернігівщині було знищено, зокрема, 25 пам'яток монументальної архітектури, пограбовано 19 музеїв, чимало культурно-освітніх установ [1]. Серйозні пошкодження одержав Спасо-Преображенський собор у Чернігові, а Борисоглібський собор, П'ятницька і Катерининська церкви були практично повністю зруйновані.

У листопаді 1945 р. Комітет у справах архітектури при уряді СРСР організував спеціальну комісію для обстеження пошкоджених історико-архітектурних пам'яток України. Після відвідин Києва, Чернігова і Львова члени комісії констатували, що унікальні пам'ятки, зосереджені в цих містах, перебувають в аварійному стані й потребують невідкладних заходів на державному рівні.

2. Літературний огляд

Широке коло питань, пов'язаних з охороною і вивченням нерухомих пам'яток історії та культури, розглянуто в колективній монографії «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження», що побачила світ за загальною редакцією В. О. Горбика [2]. У роботі висвітлено основні етапи становлення державної системи охорони пам'яток, діяльність громадських організацій у цій сфері в другій половині ХХ століття.

На особливу увагу заслуговує цикл праць академіка П. Т. Тронька, який фактично узагальнив досвід краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи в Україні у другій половині ХХ ст. Водночас у його працях,

що побачили світ у 60–80-х рр., спостерігалась певна ідеалізація радянської пам'яткоохоронної системи, перебільшувалась роль політичного керівництва в організації краєзнавчих досліджень. Слід зазначити, що у студіях, оприлюднених впродовж останніх десятиліть, вчений позбувся цих недоліків і цілком об'єктивно оцінив здобутки і втрати краєзнавчого руху в Україні [3].

Історико-правові основи пам'яткоохоронної роботи і практичне застосування відповідних законодавчих актів державними установами та громадськими організаціями в Україні у другій половині ХХ ст. всебічно висвітлені у дослідженні В. І. Акуленка [4].

Теоретичні засади й особливості розвитку пам'яткознавства в Україні у повоєнний період схарактеризовано у працях С. З. Заремби. Особливу увагу він приділив пам'яткознавчій діяльності місцевих музеїв, бібліотек, вищих навчальних закладів, громадських організацій [5].

Низку питань, пов'язаних з діяльністю краєзнавчих і пам'яткознавчих інституцій другої половини ХХ ст., висвітлено у студіях Ю. З. Данилюка [6]. Він відзначив прояви формалізму, кон'юнктурного підходу до вивчення історії краю, що мали місце в діяльності деяких громадських організацій.

Але недостатньо проаналізовано та узагальнено (на наш погляд) зміст пам'яткоохоронної справи у Чернігівському регіоні у 1945–1965 рр.

3. Мета та задачі дослідження

Проведені дослідження ставили за мету визначити характерні риси пам'яткоохоронної справи в Чернігівській області у 2 пол. 40-х – 1 пол. 60-х років 20 ст.

Для досягнення поставленої мети вирішувались наступні завдання:

- визначені масштаби руйнувань пам'ятників історії та культури у повоєнний період;
- встановлено значення створення законодавчої бази щодо охорони та збереження історико-культурної спадщини;
- узагальнено досягнення та прорахунки змін в галузі пам'яткоохоронної справи у 1945–1965 рр.

4. Зміст та тенденції розвитку пам'яткоохоронної справи на Чернігівщині у 1945–1965 рр.

Незважаючи на складну військово-політичну ситуацію, уряд України вже 13 листопада 1943 р. ухвалив постанову “Про заходи по забезпеченню планової забудови та відновлення міст, зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками”, яка передбачала цілий комплекс заходів щодо реставрації пам'яток історії та культури. Актуальні проблеми їх консервації та відбудови в контексті створення нових архітектурних ансамблів обговорювались в липні 1945 р. на всесоюзній та республіканській нарадах головних архітекторів міст. Розв'язання цих складних питань потребувало постійного науково-методичного керівництва, яке мала здійснювати новостворена Академія архітектури УРСР. Її Статут, зокрема, передбачав активну участь провідних фахівців у справі охорони архітектурних пам'яток, розробленні й запровадженні нових методів консервації та реставрації старовинних споруд.

22 лютого 1946 р. уряд і ЦК КП(б) України ухвалили спеціальну постанову “Про відбудову міста Чернігова”, яка передбачала, зокрема, відродження пошкоджених історичних та архітектурних пам'яток [7]. У Чернігові планувалося організувати державний історико-архітектурний заповідник, який мав об'єднати усі споруди, що знаходились на території стародавнього Дитинця. На Управління у справах архітектури при уряді УРСР, Чернігівський обком КП(б)У та облвиконком покладалося завдання забезпечити належну охорону пам'яток давньоруської доби, запобігти їх подальшому руйнуванню, провести невідкладні роботи по очищенню і консервації зруйнованих споруд та впорядкуванню навколишньої території [8]. Невдовзі Чернігівський обком КП(б)У і облвиконком ухвалили постанову “Про облік та охорону історичних пам'ятників, заповідників та музеїв”, яка визначила конкретні напрямки цієї роботи в регіоні [9].

Але крім цих екстрених заходів необхідно було терміново розробити низку документів загальнононормативного характеру, які б дозволили створити цілісну систему державних органів у галузі охорони, використання та вивчення історико-культурної спадщини. Цю прогалину в законодавстві певною мірою заповнила постанова уряду УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. “Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території Української РСР”, яка, зокрема, містила “Положення про пам'ятки культури і старовини”. Прийняття цього правового акту сприяло пошквалюванню роботи щодо виявлення, наукового опису і взяття пам'яток на державний облік. Активну участь у цій справі брали передусім співробітники музеїв та аматори-краєзнавці. Результати не забарилися: у 1947 р. в

Україні було виявлено 19 678 пам'яток, а у 1948 р. – вже 42 530. Водночас інтенсивно розроблялись зразки охоронної документації – облікових карток, охоронних грамот, охоронно-орендних договорів тощо. Запроваджувались науково-методичні рекомендації щодо опису і класифікації пам'яток. Зокрема, Управління у справах архітектури та Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР склали реєстри пам'яток архітектури, історії та археології союзного і республіканського значення, які мав офіційно затвердити уряд. Було також ухвалено принципове рішення, що усі братські та індивідуальні могили полеглих радянських воїнів підлягали реєстрації як пам'ятники місцевого значення.

Впродовж першого повоєнного десятиліття Чернігівський облвиконком 92 рази розглядав питання, пов'язані з охороною пам'яток історії та культури, а безпосередню роботу по їх реалізації здійснював Комітет у справах охорони історичних пам'яток, до складу якого на громадських засадах увійшли представники місцевих органів влади, освітяни, архівісти, музейники. Водночас при міськвиконкомах і райвиконкомах області було створено Комісії по обліку та охороні пам'яток. У 1946 р. у складі обласного відділу культури почав діяти сектор охорони пам'яток культури і старовини, а в обласному відділі у справах архітектури з'явився інспектор з охорони архітектурних пам'яток. Згодом відповідальність за стан охорони пам'яток історії, археології та мистецтва була покладена на обласне управління культури, а пам'яток архітектури – на відділ у справах будівництва і архітектури [10]. У такий спосіб у перші повоєнні роки було закладено підвалини системи охорони, використання і вивчення пам'яток історії та культури. Як наслідок, у 1953 р. на Чернігівщині на державному обліку перебувало 2,6 тис. пам'яток історії та близько 60 пам'яток архітектури [11]. Разом з тим, держава не мала змоги негайно загоїти рани, заподіяні війною. Дався взнаки і брак кваліфікованих науковців і реставраторів, внаслідок чого навіть незначні кошти, що виділялися на ці потреби, освоювались далеко не повністю [12]. Чи не вперше питання про створення в Україні Товариства охорони пам'яток було порушено в жовтні 1946 р. головою Комітету в справах культурно-освітніх установ М. П. Пашиним, який звернувся до ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР з пропозицією заснувати Українське товариство сприяння охороні пам'яток культури і старовини. З подібними ініціативами надалі неодноразово виступали представники наукової і творчої інтелігенції М. Т. Рильський, В. І. Касіян, Г. Н. Логвин, однак втілити їх у життя в 40–50-х рр. не вдалося.

Між тим, пам'ятки продовжували гинути як через брак коштів на їх реставрацію, так і внаслідок безвідповідальних і авантюрих дій місцевої влади. Так, у 1959 р. було опрацьовано проект облаштування театрального скверу в самісінькому центрі Чернігова, що передбачав, зокрема, знесення дзвіниці-ротонди початку ХІХ ст. поблизу відновленої з руїн П'ятницької церкви давньоруської доби. Держбуд УРСР і Науково-методична рада з охорони пам'яток культури АН УРСР відхилили проект, але протягом 30 серпня – 4 вересня 1962 р. дзвіницю було зруйно-

вано. Ця блюзнірська акція здобула широкий розголос у засобах масової інформації завдяки активним протестам краєзнавців і діячів культури, проте відбувати пам'ятку не поталанило й досі. Невдовзі Чернігівщину відвідали члени опозиційно налаштованого по відношенню до компартійної верхівки Клубу творчої молоді на чолі з мистецтвознавцем Г. Н. Логвином, які виявили й інші факти нищення історико-культурної спадщини: “1. Руйнується Густинський монастир під м. Прилуками, гинуть у ньому справжні фрески. 2. Руйнується Покровська церква 1716 р. в с. Дігтярі. 3. Розібрана дерев'яна церква в с. Великий Листвен. 4. Церква в с. Орлівка, побудована за проектом архітектора Росії, нищиться” [13]. Дослідникам не вдалося оприлюднити свої враження щодо жахливого стану історико-архітектурних пам'яток, але їхні нотатки потрапили до М. Т. Рильського, який використав ці відомості у змаганнях за створення громадського краєзнавчого осередку.

5. Результати дослідження

Розгортанню пам'яткоохоронної роботи перешкоджали брак коштів, кваліфікованих спеціалістів та ідеологічні чинники – першорядна увага приділялась пам'яткам радянського часу. Єдиний виняток становили хіба що шедеври давньоруського зодчества, піклування про які мало передусім продемонстру-

вати світові “цивілізоване обличчя” тоталітарної держави. Крім того, стало зрозуміло, що без залучення до пам'яткоохоронної діяльності громадськості вона приречена на невдачу. В першій половині 60-х рр. група провідних учених і митців України виступила з новими ініціативами, і у серпні 1965 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову про створення Добровільного товариства охорони пам'яток історії та культури.

6. Висновки

Отже, масштаби втрат, яких зазнала історико-культурна спадщина в Чернігівській області за часів радянсько-німецької війни, були колосальними. Робота, щодо відродження і подальшого розвитку пам'яткоохоронних і краєзнавчих структур у післявоєнний період, була досить складною. Радянське законодавство про охорону і використання історико-культурної спадщини мало суперечливий характер, а його запровадження в життя було непослідовним, що негативно позначилось на стані історико-краєзнавчого руху, безпосередньо пов'язаного з пам'яткознавством. Якісно новий етап у справі залучення громадськості до дослідження й охорони історико-культурної спадщини розпочався за умов певної лібералізації радянського режиму у 60-х роках 20 ст.

Література

1. ДАЧО, Ф. Р-3013, Оп. 1, Спр. 100 [Текст]. – Доклад Чрезвычайной Государственной комиссии о совершенных немецко-фашистскими захватчиками злодеяниях по Черниговской области, 1944. – 32 с.
2. Горбик, В. О. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження [Текст] / В. О. Горбик. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 399 с.
3. Тронько, П. Т. Краєзнавство на межі тисячоліть [Текст] / П. Т. Тронько // Краєзнавство. – 2000. – № 1-2. – С. 8–19.
4. Акуленко, В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) [Текст] / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
5. Заремба, С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність [Текст] / С. З. Заремба. – К.: Логос, 1995. – 448 с.
6. Данилюк, Ю. З. Ствердження негативних тенденцій в пам'яткоохоронній роботі у другій половині 40-х – першій половині 60-х [Текст] / Ю. З. Данилюк // Історія України: маловідомі імені, події, факти. – 1999. – № 8. – С. 139–144.
7. ДАЧО, Ф. Р-82, Оп. 17, Спр. 73 [Текст]. – Протоколи засідань исполкома, 1951. – 412 с.
8. ДАЧО, Ф. Р-5036, Оп. 2, Спр. 69 [Текст]. – Протокол 4-5 исполкомов Облсовета депутатів трудящих, 1947. – 417 с.
9. ДАЧО, Ф. Р-5036, Оп. 4, Спр. 73 [Текст]. – Докладные записки председателя комитета по делам физкультуры и спорта о состоянии физкультурной работы, о работе отдела творчества, переписка о ремонте и открытии здания филармонии, о ремонте зданий памятников архитектуры и другой работе культпросветучреждений, 1946. – 60 с.
10. ДАЧО, Ф. Р-5040, Оп. 1, Спр. 153 [Текст]. – Матеріали учета и охраны памятников культуры и старины (списки, информации, письма), 1951. – 63 с.
11. ДАЧО, Ф. Р-5036, Оп. 2, Спр. 203 [Текст]. – Книга регистрацій рішень облисполкома, 1949. – 185 с.
12. ДАЧО, Ф. Р-5036, Оп. 2, Спр. 2 [Текст]. – Постановления исполкома Облсовета депутатів трудящих, 1943. – 390 с.
13. Маричевський, М. Дорога від храму [Текст] / М. Маричевський // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4. – С. 22–25.

Дата надходження рукопису 26.12.2016

Ігнатенко Марина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, кафедра загальної історії, правознавства та методик навчання, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, Україна, 08401